

Kuban Bölgesi'nde Osmanlı-Rus Mücadelesi: Kaleler, Yerel Taraftar Arayışları ve Ticarî Muafiyetler

Murat Polat¹

Öz

Bu makale, Kuban Bölgesi'nin Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasındaki stratejik önemini ve etnik grupların bu güçler tarafından nasıl kullanıldığını ve bölgesel çatışmalara olan etkilerini incelemektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Kuban üzerinde kontrol sağlamak için askeri operasyonlar düzenlemiş, kaleleri güçlendirmiş ve vergi muafiyetleri gibi mali ayrıcalıklar vererek yerel halkların sadakatini kazanmaya çalışmıştır, örneğin Ağnad Kazakları gibi gruplara vergi muafiyeti sağlamıştır. Ancak Rusya'nın bölgedeki etkisi ve yerel halkların zaman zaman Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaları, Osmanlı istikrarını sürekli tehdit etmiştir. Bu çalışma, Kuban üzerine Osmanlı mali politikalarına odaklanarak yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Amacı, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasındaki güç mücadelesi bağlamında etnik ve mali dinamikleri daha derinlemesine anlamaktır. Araştırma, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na ait Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden yararlanmaktadır. Çalışmanın katkısı, Osmanlı vergi politikalarının bölgesel istikrar ve sadakat üzerindeki uzun vadeli etkilerini vurgulamaktadır, tarihsel sonuçları anlamak için önemli bir içgörü sağlamaktadır. Osmanlı bölgesel yönetimi ve vergi sistemlerinin uygulanması konularına ilgi duyan akademisyenler, Kuban Bölgesi'ndeki imparatorluk kontrolü ve direnişin genel temalarını anlamak için bu çalışmayı özellikle değerli bulacaklardır.

Anahtar Kelimeler: Kuban, Osmanlı İmparatorluğu, Vergi Muafiyeti, Etnik Dinamikler, Rus-Osmanlı İlişkileri

JEL Kodları: D74, H73, N45, P24

Ottoman-Russian Struggle in the Kuban Region: Fortresses, the Search for Local Allies, and Tax Exemptions

Abstract

This article examines the historical significance of the Kuban region as a battleground between the Ottoman Empire and Russia, focusing on how ethnic groups were strategically utilized by both powers and the resultant impact on regional conflicts. The Ottoman Empire employed military operations, fortified fortresses, and fiscal privileges, such as tax exemptions for groups like the Ağnad Cossacks, to secure loyalty and maintain control over Kuban. However, Russian influence in the region and periodic uprisings by local populations posed continual threats to Ottoman stability. This study offers a novel perspective on Kuban by delving into Ottoman fiscal policies and their effects on ethnic groups. It aims to deepen understanding of the ethnic and fiscal dynamics within the context of power struggles between the Ottoman Empire and Russia. The research draws from archival documents housed in the Ottoman Archive at the Türkiye Presidency's Directorate of State Archives. Its contribution lies in highlighting how Ottoman tax policies impacted regional stability and loyalty over time, providing insights into historical consequences. Scholars interested in Ottoman regional governance and the application of tax systems will find this study particularly valuable for understanding broader themes of imperial control and resistance in the Kuban region.

Keywords: Kuban, Ottoman Empire, Tax Exemption, Ethnic Dynamics, Rus-Ottoman Relations

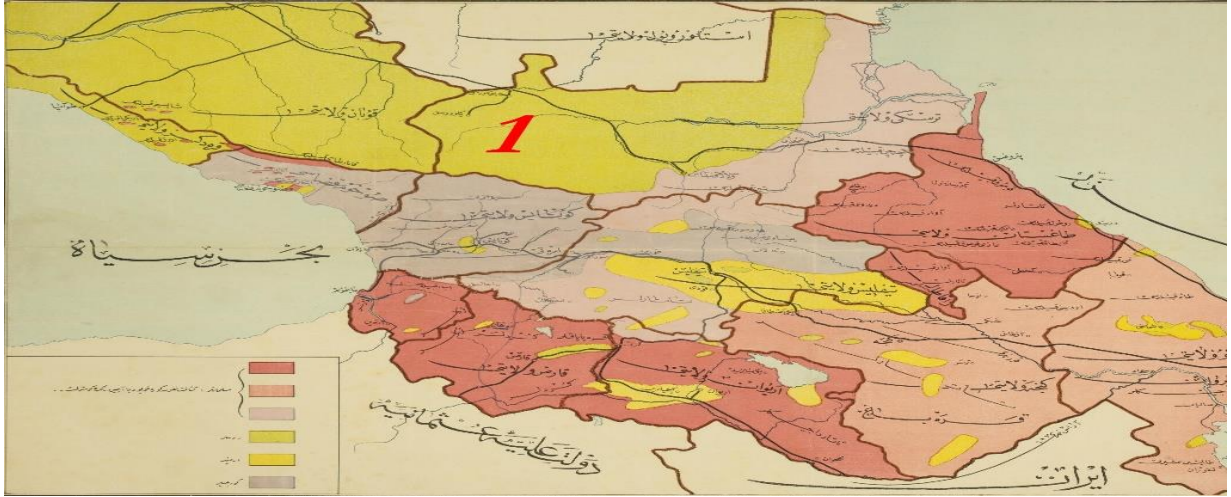
JEL Codes: D74, H73, N45, P24

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, osmaniyeimurapolat@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8089-5876.

Giriş

Büyük Kafkas Dağları Kafkasya'yı ikiye bölmüştür (Valiyev ve Yörük, 2016: 17). Kuzey Kafkasya denilen yerde bu makaleye konu olan Kuban Bölgesi bulunmaktadır. Kuban, Kuzey Kafkasya'nın batısında yer alan (Bülbül, 2017: 12, 22) Kırım havalisinde,² Kuban Nehri kenarında, Ruslarla sınır olan³ stratejik açıdan önemli bir konumda bulunuyordu (Bülbül, 2017: 73). Kuban Nehri birçok akarsu ile güçlenerek Kerç Boğazı'na yakın bir yerden Azak Denizi'ne dökülür (Altunoluk, 2021: 11). Kuban ve çevresini gösterir harita incelendiğinde Kuban Bölgesi'nin geniş bir yer tuttuğu görülür. Bu haritada ayrıca bölgede bulunan çeşitli millet ve kabilelere de yer verilmiştir. Kuban'ın doğu ve güneydoğusunda Dağıstan'ın bulunduğu görülür.⁴ Kuban, XV. yüzyıl sonlarında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Ruslar XVI. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmeye yönelik politikalar geliştirmeye çalışmıştır (Bülbül, 2017: 74). Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyini dolayısıyla da Kuban Bölgesi'ni elinde tutma siyaseti stratejik bölgelere inşa edilen kalelerle de yakından ilgilidir (Fedakar, 2014: XI; Işık, 2015: 3; Türkyılmaz, 2020: 3,4). Karadeniz'in doğusunda Kuban Nehri ve Azak Denizi boyunca birçok kalenin inşa edilmesi önemli bir konuma sahip bölgeyi korumaya matuf hareketlerdir (Işık, 2015: 3; Türkyılmaz, 2020: 3-4).

Harita 1: Kuban Bölgesi

Kaynak: BOA. HRT. h. 80. 4.

Karadeniz'e yakın Kuban havzası tarıma elverişli toprakların olduğu yerler olması sebebiyle nüfusun Terek ve Kuban'da yoğunlaştığı görülür (Bülbül, 2011: 12). Bu çalışmada adları sık sık geçen Kuban ve Terek Nehirleri Kafkasya'nın önemli nehirleri arasındadır ve bu nehirlerin birçok kolu vardır (Nusel, 2015: 2-3). Kuban Nehri civarında etnisite açısından birçok millet bulunuyordu. Kuban havalisinde yaşayan ulusların bir kısmı dil, din ve kültür açısından Rusya'ya, bir kısmı Osmanlı Devleti'nde yakın bulunuyorlardı. Bu iki büyük devlet, kendilerine yakın olan Kafkasya halklarını kullanmaya çalışmışlardır. Kuban'da Abaza,⁵

² BOA. AE. SOSM. III. 29. 2037.

³ BOA. AE. SOSM. III. 29. 2037.

⁴ Bkz. Harita 1. Kuban Bölgesi. Haritada Kuban Bölgesi 1 rakamı ile gösterilmiştir.

⁵ BOA. C. HR. 18. 852.

Çerkes,⁶ Gürcü,⁷ Kazak,⁸ Ağnad,⁹ ve Poltakalı Kazağı,¹⁰ Nogay,¹¹ Yedisian Nogayı,¹² Nogaylı Baki taifeleri,¹³ Oğul Tatarları,¹⁴ bazı Tatar kabileleri,¹⁵ Kalmuklar (Kumuklar),¹⁶ Kasay, Kasbolad, Besteni ve Şayeke,¹⁷ Yedikçi ve Yediksan oğulları kabileleri¹⁸ yaşıyorlardı. Kuban’da bu kadar farklı cemaat ve milletin yaşaması bölgede karışıklıklar ve istikrarsızlıklar çıkmasının önemli nedenlerinden biridir.

Kuban havalisinin etnik çeşitliliği, Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’da nüfuz mücadelesine girişmesi, bölgenin güvenlik ve asayişinin her iki devlet açısından özenle ele alınmasını gerekli kılmıştır. XVI ve XVII. yüzyıllarda Kafkasya Bölgesi’nde Nogay ve Tatar baskınlarına karşılık Rusya’nın bu bölgede hakimiyet sağlamak istemesi (Kravets ve Victor, 2021: 255). Osmanlı Devleti’nin bölgeyi tahkim etmek için önlem almasını gerekli kılmıştır. Osmanlı Devleti Kuban Nehri kenarında sahip olduğu kalelerin sağlamlaştırılmasına yönelik ciddi çalışmalarda bulunmuştur. Arşiv vesikalarına yansıyan Kuban Nehri civarında kale yapımı, tamirâtı ve Kuban Bölgesi’nde yaşayan bazı halkların siyasî hareketleri, Kuban Hanı Baht Giray’ın Cantimur ile Osmanlı Devleti’ne karşı kalkışma girişimi, Kuban’da iskân edilen kabileler ve vergisel ayrıcalıklar bu makalenin konusu kapsamındadır. Makale ile Kuban Bölgesi’ndeki kale tamirâtı, yaşayan milletler ve siyasî faaliyetler ortaya konularak literatüre katkı sağlanmış olacaktır.

Makalede ağırlıklı olarak arşiv vesikaları kullanılmıştır. Kullanılan arşiv vesikaları arasında Osmanlı Devleti’nin önemli işlerinin görüşüldüğü Divan-ı Hümayun’da tutulan mühimme hükümleri, Muallim Cevdet Tasnifi’nde Maliye fonunda bulunan Kuban Bölgesi’nde bulunan bazı kabilelere vergi muafiyetleri sağlayan vesikalar, Muallim Cevdet Tasnifi’nde Kuban Bölgesi’ndeki asayişsizlik ve bölgede yapılan bazı görevlendirmeleri içeren ve Askerî fonda bulunan tevcihat ve hüküm belgeleri, yine Muallim Cevdet Tasnifi’nde bulunan ve Hariciye fonunda yer alan Kuban taraflarındaki karışıklıkları önlemek için ilgili yerlere yazılan tahrirat ve bu bölgelere yapılan askerî görevlendirmeleri içeren tevcihat ve hükümler, sultanların iradelerini yansıtan Hatt-ı Hümayunlardan yararlanılmıştır. Arşiv vesikalarının dışında Ufuk Tavkul’un “*Kafkasya Gerçeği*” adlı eserden yararlanılmıştır. Cengiz Fedakar’ın “*Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*” ve Fedakar’ın danışmanlığında Kuban Bölgesi’nin anlatıldığı birçok yüksek lisans ve doktora çalışmasından da faydalanılmıştır. Akdes Nimet Kuran’ın “*Türkiye ve İdil Boyu*”, Mustafa Budak’ın “*Rusya’nın*

⁶ BOA. C. AS. 56. 2625.

⁷ (Öztürk, 2007: 75).

⁸ BOA. A. DVNS. MHM. d. 115. 2059.

⁹ BOA. C. DH. 278. 13852.

¹⁰ BOA. A. DVNS MHM. d. 132.1405; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1254; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1255; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1256; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1257; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1258; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1259; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1260; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1261, BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1262.

¹¹ BOA. A. DVNS MHM. d. 133.179; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.183; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.184; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.185; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.186; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.1250; Kurat, 2011: 126.

¹² BOA. C. HR. 102. 5073.

¹³ BOA. C. MTZ. 15. 749.

¹⁴ BOA. C. AS. 1043.45797.

¹⁵ BOA. C. ML. 573. 23465; C. ML. 573. 23465/2; BOA. C. ML. 573. 23465/3.

¹⁶ BOA. A. DVNS MHM. d. 133.179; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.183; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.184; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.185; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.186; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.1250.

¹⁷ BOA. TS. MA.e. 655. 21.

¹⁸ BOA. YB. 04. 4.94.

Kafkasya'da Yayılması”, Berje Adolf’un “*Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*”, İsmail Bülbül’ün “*Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şahmallığı*”, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında *Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat, Yedisian Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyamları*”, H. Mustafa Eravcı’nın “*Selim Giray*” eserleri de çalışmada kullanılmıştır.

1. Kuban Nehri Kenarında Kale Yapım ve onarımı

Kaleler XIX. yüzyıla kadar savunma amaçlı kullanılmışlardır. Kuban Nehri üzerinde güvenlik amaçlı kale yapım çalışmaları bu bölgelerin Osmanlı Devleti’ne geçişinden itibaren görülen bir durumdur (Fedakar, 2014: XI). XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Kuban Nehri civarında kale inşa çalışmaları ile ilgili arşiv belgelerine rastlamak mümkündür.

Kuban Nehri büyük bir nehirdir ve bu nehre Abın, Afıps, Psekups, Pşış, Şhaguşe, Laba, Urup, Zelençuk, Teberdi Irmağı gibi bir çok ırmak dökülür (Tavkul, 2015: 34). XVIII. Yüzyılın sonunda Ruslar Kuban Nehri üzerinde kale büyüklüğünde 12 adet palanka yapmıştır. Ruslar bu dönemde Kuban Nehri’ni geçerek Kusay, Kaspolad ve Nevruzoğulları kabilelerine saldırmışlardır. Bölgenin ileri gelenleri İstanbul’a durumu bildirerek yardım istemişler ve başarılı savunma ile bölgedeki Rus taarruzu bertaraf edilmiştir (Fedakar, 2014: 158-162). Kefe’den Demirkapı’ya giderken yol üzerinde bulunan Kuban ve Kazbek’ten doğarak Hazar Gölü’ne dökülen Terek Nehri (Altunoluk, 2021: 11-12) üzerine birer tane kale yapılması ve bu kalenin sancak olarak Behram’a verilmesini Vezir Osman Paşa, Divan’a mektup göndererek rica etmiştir. Bu rica karşısında inşa edilecek kalelere beş yüz hisar erinin konulması kararı alınarak bu hususta Kefe beyi ve kadısına hüküm yazılmıştır. Bu kale ve civarlarının kalabalıklaştırılma ve şenlendirilmesi, buradan gelip geçenlerin yol güvenliklerinin alınması 27 Haziran 1580 tarihinde Kırım Hanı’na emredilmiştir.¹⁹ Daha sonra yazılan bir hükümden bu kalelerin maliyetinin Behram Paşa’nın kendi parasından karşılandığı anlaşılmaktadır. Kalelerin yapımında Behram Paşa’ya yardımcı olmaları için Çerkes vilayetlerinden de yardım edilmesi gerekli görülmüştür. Behram Paşa yapılan kalelerde sancak beyi olarak görev yapması karşılığında 200.000 akçe has verilmiştir.²⁰

Osmanlı Devleti Kuban Bölgesi’ndeki kale askerlerinin sayısını onların maaşlarını vermek için tespit ettirmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti’nin bölgeye bir anlamda verdiği önemi göstermektedir. Kerç, Azak Denizi’nin Karadeniz’e döküldüğü boğazların karşısında bulunan Taman, (Finkel & Ostapchuk, 2005: 150) Yarta, Or (Ur) ve Kuban Kalelerinde görevlendirilmiş askerlerin çoğu görev yerlerini terk etmiş ve kalelerde ancak 1/3 oranında asker kalmıştı. Hükümet merkezi, kalelerde ne kadar asker kaldığının yoklama yapılarak tespit edilmesini Kırım Yeniçerileri Zabiti Hasan’dan 14 Kasım 1697 tarihinde istenmiştir. Yoklama yapılması²¹ kalelerde görev yapan askerlere ne kadar maaş verildiğinin bilinmesi için gerekliydi.²² Osmanlı Devleti’nin kale askerlerinin maaşları konusunda hassas davranması bölgeye verdiği önemin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

¹⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d. 43. 193.

²⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d. 43. 206.

²¹ BOA. MAD. d. 18503.

²² BOA. A. DVNS. MHM. d. 110. 698.

Azak Kalesi 1700 yılında imzalanan İstanbul Anlaşması ile Ruslara verilmiş Prut Savaşı sonunda kale geri alınmıştır (Bilge, 2020: 287; Sertoğlu, 2011: 84; Uzunçarşılı, 2021: 84). 1737 yılının yaz mevsimi başında Rusya'nın Rusya'nın Boğdan'ı işgal etmesi süreci 3 Ekim 1739 tarihinde Ruslarla yapılan anlaşmayla Azak Kalesi'nin yıkılması ve tarafsız bir bölge olması sonucunu doğurmuştur (Kahya, 2023: 59-60). Azak Kalesi'nin tamiri işi için Ahmet Paşa görevlendirilmişti. Azak Kalesi'ne Sinop'tan gönderilecek kerestelerin Azak Kalesi'ne nakli için Kuban, Kerş ve Taman kadılarına birer hüküm yazılmıştır. Buradan Kuban'ın Azak Kalesi'ne yakın bir yerde olduğu açıkça görülmektedir.²³ Rusya Kırım'ı aldıktan sonra gözünü haklarının çoğunluğu Müslüman olan Kafkasya'ya dikmiştir (Temizkan, 2006: 447). Leh ve Rusya ile sınır tespit çalışmaları yapıyordu. Azak tarafının Kuban tarafı farklı bir bölge olması hasebiyle burada sınırın tespiti önemliydi. Rusya topraklarının sınırı Kırım taraflarına uzanıyordu.²⁴

Rusya'nın Kuban Bölgesi'nde askerî amaçlı kale yapımına Osmanlı Devleti sıcak bakmayarak sert tepki göstermiştir. Kuban Hanına 26 Şubat 1703 tarihinde yazılan bir yazıda Rus çarının Derbent Kalesi'ni zapt ederek içinde asker koyduğu Erzurum valisi ve 29 Aralık 1716 tarihinde Kırım Hanı Saadet Giray (Uzunçarşılı, 2021: 130) tarafından hükümet merkezine haber verilmiştir. Rus çarı ayrıca Üç nam denilen yere kaleler bina ettirerek bu kalelerin içerisine askerler yerleştirmiştir. Rusya'nın bölgeye ilgisinin bitmediği anlaşılmaktadır. Rus çarının Kuban tarafında yaptığı işlerin dostluk ve barışa zarar verdiği, niyetinin Demirkapı'yı almak ise bundan vaz geçmesi İstanbul'da bulunan Rus çarının kethüdasına bildirilmiştir. Rus çarına üzerlerine gelmezse dostluğun devam edeceği, üzerlerine gidilirse karadan ve denizden Rusya'ya saldırılacağı bildirilmiştir.²⁵ Kafkasya'da yaşanan hareketlilik Prut barışı ile noktalanmış ve Azak Kalesi Osmanlılara iade edilmiştir (Sertoğlu, 2011: 2402).

Kuban Nehri sahilinde Açu Kalesi ve Temrek Kalesi tamir edilmesi gerekiyordu. Kalelerin tamir işi için bir bina emini tayin edilmişti. Kalenin şaranpol, varoş ve diğer yerlerinin tamirinde ne kadar fiyata yapılacağını bir keşif heyetince belirlenmesi gerekiyordu. Temrek Kalesi için ihtiyaç duyulan taş ve kerestelerin yakın yerlerden Çerkeslerce tedarik edilmesi planlanıyordu. Kalenin tamiri ve müştemilatının inşa edilmesi otuz bin kuruşu buluyordu. Kalenin tamirinde Kumburnu'nda Çaçay taraflarında top konulacak tabyalar gerekiyordu. Temrek'in ileri gelenleri kale için gerekli malzemeleri deruhde etmeyi taahhüt etmişlerdi.²⁶ Rusların Kuban Bölgesi'ndeki kalelere saldırma olasılığı nedeniyle kalelerin tamiri Osmanlı Devleti'nce elzem görülüyordu.

Osmanlı Devleti, Kuban Bölgesi'nin güvenliğini önemsiyordu. Bu bölgedeki kalelerin sağlam bir şekilde tutulması olası bir düşman taarruzu açısından önemli görülüyordu. Bu sebeple; Karadeniz'de bulunan Kuban Kalesi'nin tamiri için birçok malzeme gönderilmiştir.

²³ BOA. A. DVNS. MHM. d. 106. 1285.

²⁴ BOA. A. DVNS. MHM. d. 114. 925.

²⁵ BOA. C. HR. 184. 9187.

²⁶ BOA. C. MZT. 5.245.

Gönderilen malzemeler şunlardır: 40 kantar zift, 10 kantar don yağı, 200 adet yularlı keser, 200 adet el keseri, 100 adet testere, 300 adet çeşitli burgu, 30 adet keski 30 kantar ham demir, 500 çuval demir kömürüdür. Bu malzemelerle birlikte 100 kalfa ve usta gönderilmiştir.²⁷ Taman, Açu adaları ve Temrük Kalesi Kuban Nehri kenarında bulunuyordu. Ace Kalesi, Azak Kalesi ile Taman arasında Helali Kazaklarının yaşadıkları yerde Kuban Nehri'nin denize döküldüğü yerde konumlandırılmıştı.²⁸ Bu kale Kafkas sahilleri ve Kuban boylarını kontrol altında tutmak için önemli bir üs ve ticaret merkezi konumundaydı (Mertayak, 2005: 40). Ace Kalesi tahtadan yapıldığı, dört tarafı sazlık ve su ile kaplı olduğu ve çoğu zaman nehrin coştugu zamanlarda tahtalar yıpranarak kale harap olmaktaydı. Ace Kalesi'nin içinde bulunan cephanesinin su içinde kaldığından barut saklayacak yer sıkıntısı yaşanıyordu. Bu nedenle bir mimar tayin edilerek kalenin nasıl tamir edilmesi gerektiğinin keşfedilmesi gerekiyordu. Kalenin tamire muhtaç yerlerinin tespiti ve ne kadar masraf çıkacağına Azak Kalesi muhafızı Vezir Mustafa Paşa ve mutasarrıf Murat tarafından tespit edilerek hükümet merkezine gönderilmesi 18 Temmuz 1726 tarihinde istenmiştir.²⁹

1736 yılında başlayan Rus Savaşı'nda Azak Kalesi kaybedilmişti. Kaybedilen Azak Kalesi'ne rağmen Osmanlı Devleti savaşta bazı avantajlar elde etmişti. Savaşın gidişatı ile ilgili görüşlerine baş vurulan yeni Kırım Hanı Mengli Giray Han Azak Kalesi'nin Ruslarca istenmesi durumunda Rusya'ya bu kalenin mesafe olarak yakın olması da göz önünde bulundurularak Azak'ın Ruslara verilmesinin bir sorun yaratmayacağı buna karşılık Kuban civarında bulunan Açu, Taman ve Yenikale'nin güçlendirilmesini uygun gördüğünü belirtmiştir (Sertoğlu, 2011: 2510). Görüldüğü gibi Kırım Hanı Mengli Giray Han, Kuban Bölgesi (Açu, Taman, Yenikale) ve güvenliğinin kendileri için önemini vurgulamıştır.

Osmanlı Devleti konu Kuban Bölgesi'ndeki kale tamiratı olduğunda hiçbir fedakarlıktan çekinmemiştir. Ahmet Ağa Taman Kalesi'nin tamiri için bina emini olarak atanmıştı. Ağa, kale çok yıpranmış olduğundan fazla paraya ihtiyaç duymuştur. Bu kalenin bulunduğu yere din düşmanlarının gelmesi durumunda kalenin Müslümanlara faydası olmayacağı düşünülmüştür. Kalenin korumak ve sığınma fonksiyonunu yerine getiremediği anlaşılmaktadır. Bu düşünceler kalenin mutlak surette tamiri gerekiyordu. Tamir için nerelerin onarımının yapılmasının gerektiğinin keşfi yapılarak keşif defteri İstanbul'a gönderilmiştir.³⁰

Rusya da Osmanlı Devleti de Kuban Bölgesi'nde kale yaparak bölgenin kontrolünü ve psikolojik üstünlüğünü elde etmeye çalışmışlardır. Rusya, Kuban Nehri'nin ayrıldığı yerde Ace adında bir adada Mentana denilen mevkide pazar yerinde Kapı denilen yerde Kırım Hanı Selim Giray Han'ın emriyle Selim Giray'ın bina emini Süleyman Ağa, kale yapılmasına nezaret ediyordu. Kale yapımı için İstanbul'dan inşaat malzemeleri gönderilmişti. Kırım Hanı, kalede görev almaları için daha önce Azak Kalesi'nde bulunan piyade, süvari ve yerli halk Temrük Kalesi'ne gönderilmişti. Kırım Hanı, bina edilen Ace Kalesi'nin asker ve insan ihtiyacı karşılayabilmek için Temrük'e gönderilen piyade, süvari ve yerli halkın Ace'ye nakledilmesini emretmiştir. Ace Kalesi'ne nakledilen kişilerin on bir bin dokuz yüz akçelik yevmiyeleri sekiz yüz otuz bir nefer için tahsis edilmişti. Bu neferlerin maaşları toplamı yirmi dokuz bin dört yüz

²⁷ BOA. C. AS. 94. 4302.

²⁸ BOA. C. AS. 573. 24120.

²⁹ BOA. C. AS. 573. 24120.

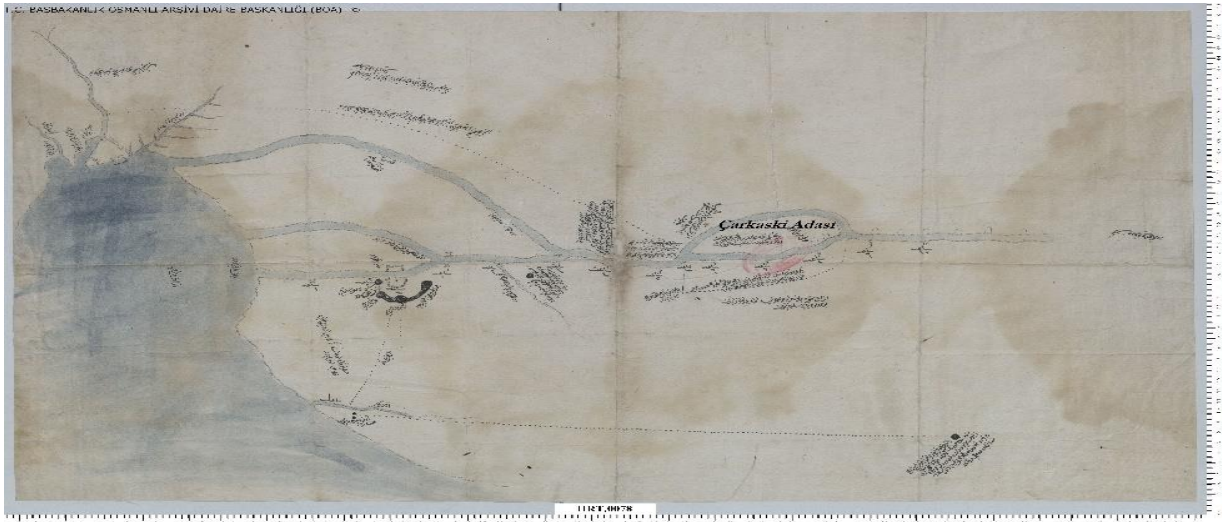
³⁰ BOA. C. AS. 557. 23378.

doksan dört kuruş yapıyordu. Ace Kalesi'ne söz konusu neferlerin gitmeleri için Temrük Kalesi kadısı, Bina Emini Süleyman, Azak Kalesi'nden ihraç olunarak Temrük Kalesi'ne gönderilen piyade, süvari ve yerli halkın ağa ve zabıtlarına 17 Eylül 1747 tarihinde bir emirname gönderilmiştir.³¹

Kuban Bölgesi'nde Ruslarla olan mücadele nedeniyle Osmanlı Devleti yetkilileri ve Kırım'ın yöneticileri Açu Kalesi'nin tamirini önemli görüyorlardı. Açu Kalesi'nin konumu nedeniyle zaman zaman bu kalenin onarımı yapılmıştır. Kalenin onarımı için mahallî yetkililerden olan Açu muhafızı, Açu naibi, Dersaadet'ten ise mübaşir ve hassa mimarlarından bir halife 6 Mart 1759 tarihinde bir hüküm ile gönderilmiştir.³²

Rusya, Kuban Nehri üzerine iki kale inşa etmeyi planlıyordu. Bu kalelerden biri Kuban üzerinde diğeri Çarkaski Adası'nda inşa edilmesi planlanıyordu.³³ Rusya'nın inşa etmeyi planladığı kaleler konusunda Nemçe elçisi Osmanlı Devleti'ne bir mektup yazarak kale yapılmasının Osmanlı Devleti açısından bir olumsuzluk doğurmaması durumunda kendileri açısından da bir olumsuzluk olmadığını belirtilmiştir. Nemçe elçisinin Osmanlı Devleti'ne yazdığı bu mektup 26 Haziran 1754 tarihinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³⁴

Harita 2: Çarkaski Adası ve Azak Kalesi

Kaynak: BOA. HRT. h. 78. 1.

Kuban Nehri tarafında bulunan Açu Kalesi zaman zaman tamire muhtaç hale geliyordu. Kuban Nehri'nden çıkan ve lezzetli bir suyun eski mecrasına akıtılması bina emini Hüseyin Ağa'ya görev olarak verilmiştir.³⁵ Kale tamiri ve içimi güzel suyun mecrasının değiştirilmesi için İstanbul'dan önce üç bin sonra sekiz bin kuruş gönderilmesine rağmen bina emini Hüseyin Ağa gönderilen meblağa bir ek daha yapılırsa Açu Kalesi'nin tamirinin ve içme suyunun mecrasının değiştirilmesine yeteceğini İstanbul'a bildirmiştir.³⁶ Söz konusu kalenin tamiri ve lezzetli suyun mecrasının değiştirilmesi için toplamda on dokuz bin kuruş gerekiyordu. Lezzetli su coşkunu aktığı için kaleye zarar veriyordu. Suyun kaleye zarar vermesini önlemek için akarsu

³¹ BOA. C. HR. 98. 4880; BOA. C. HR. 98. 4880/2.

³² BOA. C. AS. 423.17542.

³³ Çarkaski Adası için bkz. Harita 2: Çarkaski Adası ve Azak Kalesi.

³⁴ BOA. AE. SMHD. I. 257. 20912.

³⁵ BOA. C. AS. 423. 17541.

³⁶ BOA. C. AS. 423. 17541; BOA. C. AS. 423. 17541/2; BOA. C. AS. 423. 17541/4.

yatağının değiştirilmesi gerekiyordu. Suyun yatağının değiştirilmesi ve kale tamiri için Ace Kalesi'nde bulunanlar bir dilekçe düzenleyerek İstanbul'a göndermişlerdir.³⁷ Açu Kalesi'nin tamirinde barut-ı siyah mahzeni ve su iskelelerinin tamiri de yapılmıştır.³⁸ Açu Kalesi tamir edildikten sonra 11 Şubat 1759 tarihli bir yazıyla Açu Kalesi'nin muhafızlığı Kırım ümerasından Akmirza Bey'e tevcih edilmiştir.³⁹

Kuban Nehri, Açu denilen yerde iki kola ayrılıyordu. İkiye ayrılan kollardan birisi Kumözük denilen yerde kesildiği için Açu Kalesi'ne beş, altı saat uzak yerden kayık ile su getiriliyordu. Getirilen su, ahalinin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Ace Kalesi'nde yaşayanların su ihtiyacının giderilmesi için otuz iki bin seksen beş akçeye gereksinim duyuluyordu.⁴⁰ Ace Kalesi'ndeki ahalinin su ihtiyacını karşılayabilmek için Kumözük denilen yerden çıkan suyun Açu tarafına yönlendirilmesi gerekiyordu ve bu durum hükümet tarafından planlanmıştı. Suyun mecrasının değiştirilerek Açu tarafına akıtılması bina emini Hüseyin'in çalışma ve gayretine bırakılmıştı. 18 Temmuz 1759 tarihindeki bir hükme göre Bina Emini Hüseyin suyun mecrasını değiştirebilmek için masrafları kendisi karşılamış, bölgede yaşayan Çerkeslerden de malzeme desteği almıştır.⁴¹ Kalenin tamiri için Çerkesler tarafından yeterli miktarda amele ve alet tedarik edilmesi için bilirkişi mesabesinde olan hassa mimarı, halife mimar, mübaşir, ehl-i vukuf tarafından bir rapor hazırlanması için hükümet merkezi tarafından 6 Mart 1759 tarihinde ilgililere hüküm gönderilmiştir.⁴²

Kuban Nehri coşkulu aktığı zamanlar sel baskınları oluşturabilecek durumlar arz edebildiği Osmanlı Arşivi'nde dijitalle aktarılmamış belge özetinde görülmektedir.⁴³ Kuban Nehri'nin ikiye ayrıldığı yerde yukarıda da belirtildiği gibi Ace Kalesi bulunuyordu. Bu kalenin tamire ihtiyacı bulunduğundan dolayı yukarıda da belirtildiği gibi Hüseyin Ağa bina emini tayin edilmişti.⁴⁴ Kuban Nehri kenarında bir kalenin bina edilmesi gerekli görülüyordu.⁴⁵ Kuban Nehri üzerine bina edilmesi planlanan kale için muhafaza işlerinden anlayan bir ağanın tayin edilmesi Yeniçeri Ağası Vezir Mahmut Paşa tarafından istenilmiştir.⁴⁶ Eskiden sekban olan ve Kırım tarafına Ağa vekili olarak tayin edilmiş olan Mehmet'e gönderilen hükme göre Kuban Nehri'nin kenarında bulunan kaleye gönderilen dört yüz on beş yeniçerinin dışında iki adet oda çorbacısı, odabaşları, ortaları ve bunların neferlerinin kale güvenliğinin sağlanması için gerekli görülüyordu. Bu orta ve çorbacılarından birinin de kalenin ağalığına tayini uygun bulunarak kalede görev yapan askerlerin maaşlarının ödenmesi için bu askerlerin isimlerinin bir deftere yazılarak hükümet gönderilmesi istenmişti.⁴⁷

Temrek Kalesi Kuban Nehri sahilinde bulunuyordu.⁴⁸ 20 Nisan 1762 tarihli bir arşiv belgesine göre Kuban Nehri sahilindeki Temrek Kalesi de tamire muhtaç bulunuyordu. Bu tamir işi için bir bina emini tayin edilmişti. Kale tamirinin ne kadar fiyata yapılacağına bir

³⁷ BOA. C. AS. 423. 17541/5; BOA. C. AS. 423. 17541/6.

³⁸ BOA. C. AS. 423. 17541/7.

³⁹ BOA. AE. SMST. III. 333. 26924.

⁴⁰ BOA. C. AS. 423. 17542.

⁴¹ BOA. C. AS. 56. 2625.

⁴² BOA. C. AS. 423. 17542.

⁴³ BOA. C. AS. 772. 32677.

⁴⁴ BOA. C. AS. 423. 17542.

⁴⁵ BOA. A. DVNS. MHM. d. 110. 270.

⁴⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. 110. 270.

⁴⁷ BOA. A. DVNS. MHM. d. 110. 437.

⁴⁸ BOA. C. MTZ. 5. 245.

keşif heyetince belirlenmesi gerekiyordu. Temrek Kalesi için ihtiyaç duyulan taş ve kerestelerin Temrek'e yakın yerlerden Çerkeslerce tedarik edilmesi planlanıyordu. Kalenin onarımı ve müştemilatının bina edilmesi otuz bin kuruşu buluyordu. Kalenin tamirinde Kumburnu'nda Çaçay taraflarında top konulacak tabyalar gerekiyordu. Temrek'in ileri gelenleri kale için gerekli malzemeleri deruhde etmeyi taahhüt etmişlerdi.⁴⁹

Azak Kalesi ve karşısında bulunan topraktan inşa edilmiş kale tamire muhtaç bir halde bulunuyordu. Bu kalelerin yerlerine üç tabyalı taş kaleler bina edilmesi planlanıyordu. Kalelerin yapımı için deftere kaydedilen bir keşif yapılmış ve keşif sonucunda hükümet merkezinden bata kereste olmak üzere çeşitli inşaat malzemelerinin gönderilmesi emredilmiştir. Malzemelerin yanı sıra kalede çalışacak marangoz, duvarcı, taş yontucu, kireç yakıcı, lağımçı istihdam edilmiştir. İşlerin kolaylaşması için bir gemi bu iş için görevlendirilmiştir. Kuban'da yaşayan beş yüz kadar Oğul Tatarları bu kalelerin tamir işlemlerinde görevlendirilmeleri için Azak muhafızı, Azak defterdarı ve aynı zamanda kale emini olan kişilere 16 Mart 1736 tarihinde bir hüküm gönderilmiştir. Bu hüküm ile kalelerde yaşayan ustaların, tüccarların da kalelerde bilfiil bedenen çalışmaları istenmiştir.⁵⁰

1774 tarihindeki Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Azak Kalesi ve Küçük Kabartay bölgesi tamamen Rus kontrolüne bırakılmıştır (Sertoğlu, 2011: 2608). Büyük Kabartay Malka ve Terek Nehri arasında, Küçük Kabartay'ın ise Terek Nehri'nin Mozdok'tan güneye doğru oluşturduğu düzlüğü kapsadığını belirtmek gerekir (Adolf, 1999: 41). Kırım, Taman, Kuban, Kabartay'ın ilhakı, Kalmukların sürülmesi, Nogayların ortadan kaldırılması Kafkasya'da Rusların elini güçlendirmiştir (Temizkan, 2006: 450). Osmanlı Devleti, Kuban'da Rusya'nın kontrolü ve hâkimiyeti almasını hissetmesiyle birlikte bölgede güvenliği tesis etmede önemli bir araç olan kaleleri güçlendirme işini önemsemiştir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kuban Nehri boyunca kale inşa etmesine karşı Rusların inşa ettikleri kalelerin karşısına kale ve tabyalar inşa etmiştir (Engin, 2013: 72). 1792 tarihinde Rusya ile imzalanan Yaş Anlaşması ile Kuban Nehri Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sınır olarak kabul edilmiştir.

5 Aralık 1793 tarihine gelindiğinde Temrük Kalesi zamanla yıpranarak yeniden tamire muhtaç hale gelmişti. Temrük Kalesi'nin tamiri için daha önce Ace Kalesi'nin de bina emini olarak atanmış ancak Temrek'e döndüğünde Karakulak Ahmet bina emini olarak görevlendirilmişti. Esîri Ali Ağa Bina Emini olarak neler yaptığını Karakulak Ahmet'e bir rapor olarak sunmuştur. Söz konusu rapor detaylı bir şekilde Temrek ve civarında yapılan tamirat işlerini göstermektedir. Bu rapora göre Kuban Nehri kenarında birçok yer tamir edilmiştir. Ali Ağa'nın raporuna göre Kuban Nehri'nde zeminine çakılan kazıklar, Kuban Sahili'nde Taşaola denilen yerde yollar, köprüler, kalede bulunan cami duvarı, nöbet tutulan yerlerde bulunan tahta, kalenin üstündeki karakol, stratejik yerlere top dökümü, yıkılan duvarlar ve daha birçok yer tamir edilmiş ya da yeniden yapılmıştır. Kale tamiri işi için on beş adet marangoz, yetmiş dört duvar ustası, 34 adet taş kırıcı, 5 adet hızar ustası getirilmişti. Temrek Kalesi'ne Taman Kalesi'nden on beş kantar barut, çok sayıda çivi, keser, kazma gibi aletler tedarik edildiği

⁴⁹ BOA. C. MZT. 5.245.

⁵⁰ BOA. C. AS. 1043.45797.

rapordan anlaşılmaktadır.⁵¹

2. Kuban'daki Millet ve Kabilelerin Kullanılması

Kuban Bölgesi'nde farklı etnik yapıların yaşaması bölgede istikrarsızlık ve çatışmaların olmasının başlıca sebebidir. İki büyük devlet bu etnik yapıları kendi lehlerine kullanmaya çalışmışlardır. Devletler bölgedeki etnik yapıları; din paydaşlığı, ırk paydaşlığı, kültürel paydaşlık ya da vergisel istisnalar tanıyarak kullanmışlardır.

Kuban Bölgesi'nde birçok Kazak kabilesi yaşıyordu. Terek Nehri civarında Rus Kazağı diye adlandırılan Don Kazakları bulunuyordu (Kravets ve Victor, 2021: 264). Osmanlı Devleti bölgede etkinliğini arttırarak kalelere silah ve mühimmat girmesini engellemeye çalışmıştır. Azak'a Kertmelü Suyu, Temrek'ten ya da Karakuban denilen yerlerden giriş mümkün oluyordu. Üç Kazak bir yük dolu araba, kırk elli kadar keman ve bir tüfeği Azak'a girdirmeyi başarmışlardır.⁵² Kazaklar, Kuban Bölgesi'nden Azak Kalesi'ne yasak olmasına rağmen savaş aleti, silah ve mühimmat sokmaya çalışmıştır. Kazakların silah tarzı eşyaları girdirdikleri bu geçit civarında yaşayan halktan haber alınmıştır. Bu geçitler Açu beyine yakın bulunması sebebiyle buradan geçerek Azak'a yasaklı malzeme girdirilmesinin sorumluluğu Açu beyine yüklenmiştir. Ancak Açu beyi bu iki geçidin kontrolünü sağlayamadığından Azak'a yasaklı malzemeler geçirilmişti. Hükümet merkezinden gönderilen hükümle Açu beyinin gözünü açması ve uyanık olması emredilmiştir. Divan'dan 14 Ocak 1708 tarihinde gönderilen hükümde Açu beyinin Azak'a yasaklı madde girdirmemesi için geçitlerin kontrolünü sağlanması istenmiştir. Açu beyinin geçitlerin kontrolünü sağlayamaması durumunda idam edileceği hükümde belirtilmiştir.⁵³

Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'da sorun oluşturan topluluklardan biri Kalmuklardı. Kalmukların yaşadığı yer Dağıstan'ın kuzeydoğusunda Terek Nehri'nin denize döküldüğü civardadır (İzzet, 2008: 302). Kalmuk eşkıyası Ruslarla birlikte hareket ediyordu. Kuban seraskeri Selim Giray'ın oğlu, Azak muhacirlerinden yeniçeriler, binden fazla Çerkes ve Tatar askerleriyle birlikte toplamı on bin kişiyi bulan bir güç ile Rus askerleri ve Kalmuk eşkıyasının üzerine yürümüş ve yüklü miktarda ganimet elde edilmiştir.⁵⁴

Kuban'da yaşayan aşiretler eşkıyalık yapıyorlardı. Kuban civarında bulunan eşkıyadan kabileleri korumak için Kuban Suyu'nun ayrıştığı yerde Türkçe Ada, Çağatayca'da Ace denilen yere bir kale yapılması planlanmıştı. Söz konusu kalenin yapımından Rusya, kendi kapı kethüdası marifetiyle haberdar edilerek kalenin maliyetinin ve yerinin belirlenmesi için Kırım Hanı Selim Giray Han tarafından işi bilen bir kişinin keşif ile görevlendirilmesi İstanbul'dan emredilmiştir. Bu kalenin masraflarını belirten bir defter ve yerini gösteren bir haritanın hazırlanarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁵⁵ Kuban'da bulunan kabileler ve halk zaman zaman karışıklıklar çıkartabiliyordu. Kuban ahalisinin zapt ve rabt altında tutulması gerekiyordu. Kuban'ın asayişinin sağlanması için özellikle vurgu yapılan hüküm Nurettin Halim Giray'ın yeniden Kırım Hanı olarak atanması münasebetiyle 16 Ekim 1755 tarihinde

⁵¹ BOA. C. MTZ. 2. 88.

⁵² BOA. A. DVNS. MHM. d. 115. 2059.

⁵³ BOA. A. DVNS. MHM. d. 115. 2059.

⁵⁴ BOA. AE. SMHD. I. 94. 6461.

⁵⁵ BOA. C. AS. 797.33769, BOA. C. AS. 797.33769/2.

yazılmıştır.⁵⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi Kuban Bölgesi'nde farklı etnik grup ve kabileler arasında sorunlar yaşanıyordu. 27 Şubat 1759 tarihli bir kayda göre Kırım ve Kuban havalisi ahalişi, Bucak ve Nogaylı Baki taifeleri aralarında geçmiş senelerden kalma düşmanlıklar olması sebebiyle bölgede emniyet ve asayiş ortadan kalmıştır. Bölgedeki asayişsizliğin Rusya topraklarına sıçramaması için Kırım Hanına hükümet merkezinden bir uyarı yazılmıştır.⁵⁷

Kuban havalisinde farklı etnik yapılanmalar bulunuyordu. Bu yapılanmaların başında Çerkesler ve Nogaylar geliyordu.⁵⁸ Kuzey Kafkasya'da Kuban Nehri civarında Çerkesler Aphazy, Ace ve Kabartay gibi bölgelerde yaşıyorlardı (Namıtok, 2009: 2,3) ki Kabartaylar da Çerkeslerin bir koludur (Betrozov, 2009: 9). Kuban'da bulunan Nogaylar konar göçer bir şekilde yaşıyorlardı. Bucak'a Nogaylar iskân edildiği gibi bulunan Kuban tarafında üç bin hanelik Nogay kabilesi Özü Nehri ile Turla Nehri arasına yerleştirilmek için dilekçe vermişler ve bu istekleri kabul edilerek buraya yerleştirilmişlerdi. Özü, Akkırman, Bende Kalesi Yanık palanga ve Bali Karesi ahalişlerinin yaylak ve kışlaklarının olduğu arazilere zararları olmamak kaydıyla yerleştirilmişlerdi. Bu yerleştirilmede şart Nogayların vergilerini vermeleriydi. Böylelikle sınırları belirlenen Nogaylar belirli vergilerden muaf olmak kaydıyla Özü Nehri ile Turla nehirleri arasına yerleştirilmişlerdir. Nogayların okullar açmaları ve ziraatla uğraşmalarına izin verilmekle birlikte kendilerine tayin edilen sınırların dışında kışlak yapmaları yasaklanmış ve içlerinde bulunan gayrimüslümlerin cizyelerinin memurlar tarafından toplanmasına hükmedilmişti.⁵⁹

Rusya kapı kethüdası bir takrir yazarak Kuban Tatarlarının Rusya Devleti'ne karşı vermiş olduğu zararı Osmanlı Devleti'nin yetkililerine bildirmiş ve bu bildiri 10 Ekim 1765 tarihinde Rusça'dan tercüme edilmiştir. Bu tercümeğe göre Kuban Tatarları Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki barış ve istikrara aykırı hareketlerde bulunarak Rusya topraklarına saldırmışlardır. Kuban Tatarları Ajorhan'dan Kızıl kale'ye giden bir tüccar kervanını denk gelerek bu kervanı soymuşlardır. Soygundan sonra Kızlar kumandanı yapılan kervan soygununu Kuban seraskerine şikâyet etmiştir. Rusya'nın Kırım konsolosu da Rusya topraklarında yapılan kervan soygununu eski Kırım Hanı Kırım Giray ve mevcut Kırım Hanına şikâyet etmişlerdir. Rusya, Kuban Tatarlarının vermiş olduğu zararların Osmanlı Devleti'nce karşılanmasını isteyerek sorumluların cezalandırılmasını talep etmesine rağmen bu işte sorumluluğu olanlar yakalanmamıştır. Bir yıl sonra Kuban Tatarları bu kez Terek adlı nehirden gelerek Rusların üç yüz hergelesini gasp etmişlerdir. Kuban Tatarlarının yaptıklarının cezalandırılmaması onları cesaretlendirmiştir. Kuban Tatarlarından dört bin kadarı Arslan Bey, Çongun Hacı adlı Mirza'nın başına toplanarak Rusya'ya bağlı Kızılarkalesi'ne akın etmişlerdir. Kale civarında bir karakola saldırarak birçok kişi öldürmüşler ve birçok kişiyi de yaralamışlardır. Oysa bu civarda yaşayan Ruslar Osmanlı Devleti ile bir barış olması nedeniyle kendilerini korumak için önlemler de almamışlardır. Osmanlı Devleti Kuban'ın kendilerinden fazlaca uzak olması sebebiyle Kuban Tatarlarının Rusya topraklarına yaptıkları zararların önlenmesi için ilk önce Kazak ve Kalmuk askerlerinden oluşan birkaç bin kişilik bir kuvvetin bölgeye gönderilmesini

⁵⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. 2. 58.

⁵⁷ BOA. C. MTZ. 15. 749.

⁵⁸ BOA. C. HR. 16. 768.

⁵⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d.133.550.

uygun bulmuştur.⁶⁰ Osmanlı Devleti yetkilileri Rus kapu kethüdasının kendilerine verdiği bilgilerin doğruluğunu sorgulamak için Kırım Hanı'na⁶¹ ve Rusya Kapı kethüdasına⁶² bir yazı göndererek bu bilgilerin doğruluğunu sorgulamıştır.

Osmanlı Devleti 31 Ağustos 1769 tarihinde Kabartay beylerinden Canpolad, Hamza, Gazi ve Mesus beylere bir yazı göndererek Kabartay kabilelerinin Müslüman olduğunu, Kırım Hanlarına bağlı yaşadıklarını, Nogay ve Çerkeslerle ve Kuban seraskeriyle birlikte hareket ettiklerini belirtmiştir. Yazıda Rusya'ya karşı savaş açıldığı, Kırım Hanlarının Kabartay beylerinin de Rusya'ya karşı savaşmasını istediği belirtilmiştir. Osmanlı Devleti yetkilileri de Rusya'ya açılan savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaları konusunda emir göndermiştir.⁶³ 10 Mayıs 1770 tarihindeki belgeye göre Osmanlı devleti yetkilileri Kuban ve Kabartay tarafında olan beylerin sadakatlarını ve motivasyonlarını arttırmak için Darphane'de basılan mahbub-ı zer cinsinden on bin altının bu taraftaki beylere dağıtılmasına karar verilmiştir.⁶⁴ Kuban Hanı Fetih Ali Han'a Rusya ile savaşması için 30 Aralık 1770 tarihinde bir name-i Hümayun gönderilmiştir.⁶⁵ Osmanlı Devleti, Kuban tarafında bulunan Çerkes ve Abaza beyleri ve Kuban'da bulunan Nogayların Ruslara karşı mücadeleye katıldıklarını 5 Mayıs 1771 tarihli belgede belirterek bölgedeki Müslüman milletleri, Ruslarla olan savaşa teşvik etmiştir.⁶⁶ Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti bölgede bulunan Müslüman beylere yazılar göndererek ortak paydaları olan dindaşlıklarını noktasını ortaya koyarak Rusya ile savaşılmasını istemiştir.

Ruslar üç general ile yaklaşık doksan bin asker ile bölgede bulunuyordu. Bu askerlerin doksan otuz bini Taman'da geriye kalanları Kuban Nehri kenarında konuşlanmışlardı. Çerkes ve Abazalar Osmanlı Devleti'ne destek veriyorlardı. Ancak bölgede topraktan kaleler yapılması, top imal edecek adamlar gönderilmesi ve askerlik için eğitilmeleri gerektiği 27 Eylül 1783 tarihinde kayıtlara geçmiştir.⁶⁷ Kırım'ı ilhak eden Rusya bölgede katliamlar yapmıştır. Bu katliamlardan biri 25 Kasım 1783 tarihli bir belgeye konu olmuştur. Rus askerleri Kuban Nehri'ni geçerek gece yarısı Horozoğulları, Karamirzaoğulları ve Yedicikioğullarına baskın düzenleyerek bazı kişileri öldürmüştür.⁶⁸

Yukarıda da görüldüğü gibi Osmanlı Devleti ve Rusya, bölgede sahip oldukları kaleleri güçlendirerek çıkması muhtemel savaşlara hazırlanmaya çalışıyorlardı. Bu çerçevede Rusya kendisine yakın milletleri bölgede organize etmeye çalışırken Osmanlı Devleti de kendisine yakın bulduğu milletleri ve kabileleri kendisine destek olması için cesaretlendiriyordu.

Rusya, Kuban ve civarını yalnızca toprak ve güç mücadelesi noktasında ele almamıştır. Bölgede bulunan bazı değerli madenleri ele geçirmek amacıyla da Rusya bölgede aktif rol oynamıştır. Kuban'da Kasay, Kasbolad, Besteni ve Şayeke kabileleri yaşıyordu. Bu kabilelerin bulunduğu yerde gümüş ve altın madeni keşfedildiğinde kabile şefleri bu durumu Kırım hanına bildirmişlerdir. Kırım Hanı da gümüş ve altınların kalitesini tespit etmek amacıyla Osmanlı

⁶⁰ BOA. AE. SMST. III. 77. 5706.

⁶¹ BOA. AE. SMST. III. 77. 5706/2.

⁶² BOA. AE. SMST. III. 77. 5706/4.

⁶³ BOA. AE. SMST. III. 371.29400.

⁶⁴ BOA. AE. SMST. III.7. 477.

⁶⁵ BOA. TS. MA. E. 275. 27.

⁶⁶ BOA. C. HR. 18. 852.

⁶⁷ BOA. HAT. 27. 1299.

⁶⁸ BOA. HAT. 27. 1282.

Devleti'nden gümüş ve altın madeni konusunda uzmanlar talep etmiştir. Rusya söz konusu madeni ele geçirmek için Kuban'ı zapt etmeye çalışmıştır.⁶⁹

3. Kuban'da Vergi Muafiyeti ve Balık Avı

Osmanlı Devleti kendi tâbi farklı milletlere, kabilelere durumlarına göre vergisel ayrıcalıklar tanımıştır. Bu çerçevede özellikle Kuban'dan farklı bölgelere iskân edilen bazı milletlere vergisel noktada ayrıcalıklar tanındığı görülmektedir.

Kuban Nehri'nde balık avlanması kimsenin tasarrufunda değildi. Fakat Kuban Nehri kenarında bulunan Ace Kalesi yeniden yapıldıktan sonra bu kalenin etrafında balık avı yapılıyordu. Avlanan balıklardan a'şar vergisi ve kalenin gümrüğü Açu Livası'nı tasarruf eden beye veriliyordu. Ancak balık avlayan ve gümrük vergisi verenlerin bazıları vermeleri gereken ücretleri vermemeye başlamışlardı. Oysa Osmanlı Devleti'nde avlanan balıklardan vergi alındığı baş mukataa defterlerinde yazılıydı. Hükümet merkezi Ace Kalesi'nde görevli yeniçeri zabıtine bir hüküm göndererek Açu'ya tasarruf edenlerin balık avından kaynaklı öşürleri ve gümrük vergilerinin almalarının gerektiğine 5 Haziran 1703 tarihinde hükmetmiştir.⁷⁰

Kafkasya'da bulunan Kazaklar genelde Rusya'yı destekliyorlar ve Osmanlı topraklarına saldırıyorlardı. Rusya Kazakları mühimmat ve lojistik açıdan destekliyordu (Mertayak, 2005). Ancak Ağnad Kazakları Kili, Sene Boğazı, Hızırilyas denilen yerlerde Kırım Hanı Kaplan Giray'a tabi olarak Osmanlı Devleti'ne itaat üzere yaşıyorlardı.⁷¹ Ağnad Kazakları, Kızıлтаş Boğazı'nda Kuban ve Soğucak ve Faş havalisinde yaşıyorlardı. Bu kazak gruptan bazı haneler zaman zaman farklı yerlere iskân olunmuşlardır. Ağnad kazaklarının bazıları Kili, Tulca, İsmail'de Taştepe ve Sarıyar denilen yerlere iskân olunmuşlardı. Ağnad kazakları hükümet merkezine dilekçe göndererek Osmanlı Devleti'ne yapmış oldukları hizmetleri sebebiyle mukataat, evkaf vergileri, cizye, ispençe ve avarızı saliyane, kazgan akçesi ve diğer vergilerden muaf olarak yaşıyorlardı. Ağnad Kazakları ayrıca Kuban Nehri'nden avladıkları balıkların öşründen de muaftılar. Ancak Baba Dağlı Aliş isminde bir kişi Ağnad Kazaklarının muafiyetini tanımamış ve nerede yakalasa tutuklayarak para ve hapis cezası almıştır. Oysa Ağnad Kazakları savaşlarda çok fazla yararlılık ve sadakat göstermişlerdir. Baba Dağlı Aliş Ağnad Kazaklarının kiliselerini yıktırmakla tehdit ederek çokça cerime parası almıştır. Ağnad Kazakları bu durumu şikâyet ederek Baba Dağlı Aliş'in çıkarttığı huzursuzlukların önlenmesini talep etmişlerdir. Ağnad Kazakların talepleri hükümet merkezince uygun görülerek kabul edilmiştir. Ancak balık avlamaktan kaynaklı öşrün Kili mukataasına ait olması nedeniyle bu konu muafiyet kapsamından çıkartılmıştır.⁷² Ağnad Kazakları balık avından kaynaklı öşrü vermeleri durumunda eski yerleri olan Kızıлтаş Boğazı'nda Kuban ve Soğucak ve Faş'a geri döneceklerini belirtmişlerdir. Bu durum karşısında İsmail Bina Eminî Raşit Efendi görevlendirilerek bu durumun gereği gibi araştırılarak araştırma sonuncunun hükümet merkezine gönderilmesini istemiştir.⁷³

⁶⁹ BOA. TS. MA.e. 655. 21.

⁷⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d. 114. 696.

⁷¹ BOA. C. DH. 278. 13852.

⁷² BO. A. C. ML. 76. 3490.

⁷³ BOA. C. ML. 76. 3490.

Özü valisi vezir Seyyit Mehmet Paşa İstanbul'a bir yazı göndererek Kuban'da Ağnad Kazaklarının gelip geçişlerinde cizye ve çeşitli vergiler alınmaması için kendilerine emr-i şerif verildiği bildirmiştir. Ağnad Kazakları aslında cizye, avarız, ispençe vergilerinden muaftılar. Ağnad Kazaklarının Tuna sahilinde Başlaya denilen yerde yerleşen üç yüz Ağnad Kazağı, Tulca, Beştepe ve çeşitli göllerde balık avlıyorlardı. Avlanan bu balıkların vergisini Nezaret-i Külli denilen bir mukataaya veriyorlardı. Ancak Ağnad Kazakları son birkaç yıldır Hızırilyas denilen yerde göllerde dalyanda avladıkları balığın vergisini vermemiştir. Ağnad Kazakları ayrıca Bürünce, Hızırilyas ve Malkova boğazlarını ağlarıyla kapatıyorlardı. Ağnad Kazaklarının vergi vermemesi mukataayı zarara uğratmıştır. Özü valisi vezir Seyyit Mehmet Paşa Ağnad Kazaklarının bu tutumları nedeniyle başka bir yere iskânlarını hükümet merkezine önermiştir.⁷⁴ Ağnad Kazakları yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'ne itaat üzere yaşamışlar ve devlete karşı bir isyan girişimine katılmamışlardı. Kırım'da meydana gelen karışıklıkta Ağnadlar Kuban'dan kalkarak Tuna sahillerine yakın Tonoviç ve Beştepe'ye yerleşmişlerdir. Ancak Tulca zabiti Osman ve oğlu Ağnadlara musallat olarak on beş Ağnad'ı hapis ve birini katl ederek Ağnadlardan Kazgan akçesi, cizye, öşür gibi vergiler almıştır. Bu durum üzerine 16 Aralık 1781 tarihinde Özi valisi, Baba Dağı ve Tulca kadıları ve hükümet merkezinden tayin olunan mübaşire Osman ve oğlunun yakalanarak mahkeme edilmesi ve Ağnad Kazaklarının Beştepe, Tulca ve Babadağı'na yerleştirilmesi emrini vermiştir.⁷⁵

Kuban'da birçok konargöçer kabile yaşıyordu. Bu kabilelerden olan Yedikçi ve Yedixan oğulları konargöçerlikten vazgeçerek Özi sahrasına, Bender, Akkırman, palanga ve yalı köyleri sınırlarında bulunan boş arazilere iskân olunmuşlardır. Yedikçi ve Yedixan oğulları, a'şar-ı şer'iyeye, adet-i ağnam, seveyim zekâtlarını devlete vermek şartıyla buralara iskân olunmuşlardır. Bu kabilelerin buralara yerleştirilmeleri Bender Muhafızı Şehsuvarzade Es-Seyyit Osman Paşa, Özi Muhafızı Ali Paşa nezaretinde, bölgenin ileri gelenlerinin mahkemeye gelerek sınırlarının tespit edilmesi suretiyle yapılmıştır.⁷⁶

Açu Kalesi'ne yakın bir yerde yaşayan Ağnad Kazaklarından üç yüz kişilik bir grup Kuban'da cizye, resm-i gümrük, öşür vergilerinden muaf olarak yaşıyorlardı. Ağnad Kazaklarından olan bu grup daha sonra Beştepe ve Dutayahne denilen yere gelerek yerleştirilmişlerdir. Kuban'dan farklı bir yere gelmeleri sebebiyle belirli bir geçim standardına ulaşmaya kadar Kuban'da alınmayan vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁷⁷

Kuban'dan gemilerle bir miktar Tatar kabilesinin Hocabey'de ikamet ettirilmesine kararlaştırılmıştı. Ancak Hocabey hayvan yetiştirmeye elverişli bir yer olmadığından Kuban'dan getirilen bu Tatar kabileleri iskân edildikleri yerde yaşayan Abaza ve Çerkes kabilelerinin taciz, hayvan gasbı gibi eşkıyalık eylemlerine maruz kalmaları sebebiyle buradan firar ederek Bender ve bucak tarafına yerleşmişlerdir.⁷⁸

⁷⁴ BOA. C. ML. 656. 26838.

⁷⁵ BOA. C. HR. 78. 3855.

⁷⁶ BO. YB. 04. 4.94.

⁷⁷ BOA. C. DH. 278. 13852.

⁷⁸ BOA. C. ML. 573. 23465; C. ML. 573. 23465/2; BOA. C. ML. 573. 23465/3.

27 Aralık 1715 tarihli belgeye göre Kırım, Kuban, Bucak'ta karışıklıklar vardı. Özellikle Özi yakınlarında yaşayan Yedisian Nogayları (BOA. C. AS. 911. 39312; Bülbül, 2011) çevrede taşkınlıklarda bulunuyorlardı. Yedisian Nogayları'nın taşkınlıklarının ortadan kaldırılması için Sait Giray serasker tayin edilmiştir. Ancak Yedisian Nogayları işlerinin görülmesi için Bucak seraskeri Saadet Giray'ın tayin edilmesini istemiştir. Saadet Giray göreve başladığında Sait Giray Akkirman'a gitmek için planlama yapmıştır.⁷⁹

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuban Bölgesi'ndeki politikalarının, Rusya ile olan sınır gerilimleri bağlamında nasıl şekillendiğini derinlemesine incelemiştir. Osmanlı arşiv belgeleri ışığında, Osmanlı yönetiminin bölgedeki yerel halkları Rus etkisinden koruma çabalarının, zaman zaman bu halklar üzerinde baskı oluşturduğu ve onların Osmanlı yönetimine karşı bir tür direniş geliştirmelerine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu, Osmanlı'nın bölgesel yönetim stratejilerinin sadece dış tehditlere değil, aynı zamanda iç dinamiklere de dayandığını göstermektedir. Çalışmayla Kuban Bölgesi'nde Osmanlı-Rus ilişkilerinin bölgesel dinamiklere nasıl etki ettiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın sınır bölgelerinde uyguladığı mikro düzeydeki politikaların, büyük güçlerin etkisi altında nasıl şekillendiğini göstermesidir. Kuban'da uygulanan vergi politikaları, yerel halkların sadakatini kazanmak ve bölgesel istikrarı sağlamak amacıyla tasarlanmıştır.

Osmanlı-Rus gerilimlerinin yerel yönetim politikaları üzerindeki etkilerini, daha önce gözden kaçan belgeler ve verilerle ortaya koyarak, literatüre önemli bir katkı sunmaktadır. Çalışmanın bulguları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki yönetim stratejilerinin daha geniş bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuban Bölgesi'ndeki politikalarının, bölgedeki etnik gruplar üzerindeki etkilerini incelemiştir. Osmanlı yönetiminin vergi politikaları ve askeri önlemler, yerel halkların sadakatini kazanmak amacıyla tasarlanmış olsa da bu politikaların uzun vadede bu gruplar arasında etnik gerilimleri körüklediği ortaya konulmuştur. Bu bulgu, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgesel istikrar sağlama çabalarının, bazı durumlarda ters etki yapabildiğini göstermektedir.

Çalışmanın literatüre katkısı, Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden, bu tür politikaların etnik gruplar arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğini göstererek, Osmanlı yönetim stratejilerinin daha derinlemesine bir analizini sunmasıdır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik çeşitlilik içeren bölgelerde uyguladığı politikaların, geniş bir perspektifte değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Extended Abstract

The Kuban region, situated at the crossroads of Ottoman and Russian imperial ambitions, has long been a focal point of strategic maneuvering and ethnic diversity. This article delves into Ottoman policies in Kuban, specifically examining military fortifications, taxation

---

⁷⁹ BOA. C. HR. 102. 5073.

strategies, and ethnic group dynamics. **Military Fortifications and Strategic Imperatives:** During the Ottoman Empire's tenure in Kuban, military fortifications played a pivotal role in asserting control and countering Russian encroachments. Temruk Castle, strategically located along the Kuban River, serves as a prime example. Originally constructed and subsequently reconstructed under Ottoman auspices, Temruk Castle not only bolstered military presence but also regulated economic activities, such as fishing, along the riverbanks. Tax revenues from these activities contributed to local governance and fortified Ottoman control over the region: **Ethnic Groups and Tax Exemptions:** Ethnic diversity characterized Kuban's population under Ottoman rule, with various groups granted specific tax exemptions as a means to secure loyalty and cooperation. The Ağnad Kazakhs, for instance, were exempted from taxes such as *cizye*, *avarız*, and *öşür*, provided they fulfilled certain conditions of service or residence. These exemptions were part of Ottoman efforts to maintain stability and consolidate authority amidst diverse ethnic and religious communities. However, challenges arose when local administrators abused these privileges, complicating governance and necessitating periodic interventions from central authorities to enforce compliance. **Russian Influence and Geopolitical Challenges:** The Ottoman presence in Kuban was constantly challenged by Russian expansionism, which sought to undermine Ottoman control and influence in the region. Russian-supported Kazakh raids into Ottoman territories posed direct threats, prompting Ottoman defensive measures and diplomatic maneuvers to counteract these incursions. The Ottoman strategy often involved cultivating alliances with local Muslim communities, encouraging resistance against Russian advances, and leveraging ethnic dynamics to maintain a balance of power in the region. **Impact of Ottoman Policies on Local Dynamics:** Ottoman policies in Kuban had profound implications for local ethnic dynamics and economic activities.

The granting of tax exemptions to certain groups not only aimed at securing loyalty but also influenced settlement patterns and economic behavior. For instance, the resettlement of Ağnad Kazakhs in various locations within Kuban, accompanied by tax exemptions, shaped their socio-economic integration and political allegiance. These policies underscored the Ottoman strategy of using economic incentives to foster stability and loyalty among diverse ethnic groups. **Challenges and Administrative Responses:** Despite efforts to maintain control and enforce policies, Ottoman administrators faced persistent challenges in Kuban. Local power struggles, administrative corruption, and resistance from ethnic groups occasionally undermined imperial directives. The case of Baba Dağlı Aliş and his interactions with Ağnad Kazakhs exemplifies local disputes over tax exemptions and the enforcement of imperial authority. Such challenges necessitated a delicate balance between central control and local autonomy, often requiring diplomatic finesse and occasional punitive measures to uphold imperial authority. **Conclusion:** In conclusion, the Kuban region exemplifies the complexities of Ottoman imperial strategies in a frontier context.

Military fortifications and economic incentives were pivotal in asserting Ottoman authority and mitigating Russian influence. The strategic allocation of tax exemptions to ethnic groups aimed to foster loyalty and cooperation, yet their effective implementation varied due to local interpretations and administrative challenges. Russian geopolitical ambitions posed continual challenges, necessitating adaptive Ottoman responses to safeguard territorial integrity and regional stability. This study enhances our understanding of Ottoman policies in frontier

regions, shedding light on their multifaceted approaches to governance, military strategy, and ethnic relations. By analyzing Kuban as a microcosm of Ottoman-Russian rivalry, this research underscores the enduring legacy of imperial strategies in shaping modern geopolitical landscapes. This article demonstrates that the Kuban Region in the Caucasus was significant for both the Ottoman and Russian Empires. Due to its strategic importance, the region became an arena of power struggle between these two major powers, involving local tribes and ethnic groups. Security concerns were paramount, evident in the continuous efforts to repair fortifications along the Kuban River. The Ottoman Empire sought to gain loyalty by granting fiscal privileges to ethnic groups in the region. The Ottoman Empire prioritized the repair of fortresses in the Kuban Region due to its strategic significance. Surveys were conducted, funds allocated, and local Circassian expertise utilized for fortress construction, given their proximity. While tribes aligned with Russia in the region showed reluctance towards the Ottomans, certain Kazakh groups allied with the Ottoman Empire despite their proximity to the Russians. These pro-Ottoman Kazakh groups were rewarded with tax exemptions as a form of recognition. The study was conducted using archival documents from the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkey. Documents were translated and utilized within paragraphs to provide a comprehensive perspective.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethical Approval: The author declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Kaynakça

- BOA. *Ali Emirî Sultan Sultan Mahmud I.* (AE. SMHD. I). 94/6461, 257/20912.
- BOA.. *Ali Emirî Sultan Mustafa III* (AE. SMST. III). 7/477, 77/5706, 77/5706-2, 77/5706-4, 333/26924, 371/29400.
- BOA. *Ali Emirî Sultan Osman III.* (AE. SOSM. III). 29/2037.
- BOA. *Haritalar Tasnifi* (HRT. h). 78.1, 80. 4.
- BOA. *Hattı Hümayun* (HAT). 27/1282, 27/1299.
- BOA. *Muallim Cevdet Tasnifi Askeriye* (C. AS). 56/2625, 94/4302, 423/17541, 423/17541-2, 423/17541-4, 423/17541-5, 423/17541-6, 423/17541-7, 423/1742, 423/17543, 557/23378, 573/24120, 772/32677, 797/33769, 797/33769-2, 911/39312, 1043/45797, 1043/45797-2.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi dahiliye* (C. DH). 278/13852.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi hariciye* (C. HR). 18/852, 78/3855, 98/4880, 98/4880-2, 184/ 9187, 102/5073.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi eyâlet-i mümtâze* (C. MTZ). 2/88, 5/245, 15/749, 16/768.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi maliye* (C. ML). 76/3490, 573/23465, 573/23465-2, 573/23465-3, 656/26838.
- BOA. *Bab-ı Asafî Divan-ı hümayun defterleri* (A. DVNS. MHM. d). 2/58, 43/ 193, 43/206, 106/1285, 110/270, 110/437, 110/698, 114/925, 114/696, 115/2059, 132/1405, 133/179, 133/183, 133/184, 133/185, 133/186, 133/550, 133/1250, 133/1254, 133/1255, 133/1256, 133/1257, 133/1258, 133/1259, 133/1260, 133/1261, 133/1262, 133/179, 133/183, 133/184, 133/185, 133/186, 133/1250.
- BOA. *Maliyeden müdevver defterler* (MAD. d). 18503.
- BOA. *Topkapı sarayı müzesi evrakı* (TS.MA. e). 275/27, 655/21.
- BOA. *Yabancı arşivler Bulagaristan arşivi* (YB. 04). 4/94.

- Altunoluk, Y. A. (2021). *Kabartay'ın Osmanlı Devleti ve Rusya ile bağıllık ilişkileri (1475-1774)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berje, A. (1999). *Kafkasyalı dağlı kavimlerin kısa tasviri* (M. Papşu, Çev.). Kafkas Derneği.
- Betrozov, R. (2009). *Çerkeslerin etnik tarihi* (O. Uravelli, Çev.). Kafdav Yayınları.
- Bilge, S. M. (2020). *Çerkesler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: C. Ek 1* (2. bs, ss. 287-290) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.
- BOA. *Ali Emiri Sultan Sultan Mahmud I.* (AE. SMHD. I). 94/6461, 257/20912.
- BOA.. *Ali Emiri Sultan Mustafa III* (AE. SMST. III). 7/477, 77/5706, 77/5706-2, 77/5706-4, 333/26924, 371/29400.
- BOA. *Ali Emiri Sultan Osman III.* (AE. SOSM. III). 29/2037.
- BOA. *Haritalar tasnifi (HRT. h).* 78.1, 80. 4.
- BOA. Hattı Hümayun (HAT). 27/1282, 27/1299.
- BOA. *Muallim Cevdet Tasnifi Askeriye* (C. AS). 56/2625, 94/4302, 423/17541, 423/17541-2, 423/17541-4, 423/17541-5, 423/17541-6, 423/17541-7, 423/1742, 423/17543, 557/23378, 573/24120, 772/32677, 797/33769, 797/33769-2, 911/39312, 1043/45797, 1043/45797-2.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi dahiliye* (C. DH). 278/13852.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi hariciye* (C. HR). 18/852, 78/3855, 98/4880, 98/4880-2, 184/ 9187, 102/5073.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi eyâlet-i mümtâze* (C. MTZ). 2/88, 5/245, 15/749, 16/768.
- BOA. *Muallim Cevdet Tasnifi Maliye* (C. ML). 76/3490, 573/23465, 573/23465-2, 573/23465-3, 656/26838.
- BOA. *Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Defterleri* (A. DVNS. MHM. d). 2/58, 43/ 193, 43/206, 106/1285, 110/270, 110/437, 110/698, 114/925, 114/696, 115/2059, 132/1405, 133/179, 133/183, 133/184, 133/185, 133/186, 133/550, 133/1250, 133/1254, 133/1255, 133/1256, 133/1257, 133/1258, 133/1259, 133/1260, 133/1261, 133/1262, 133/179, 133/183, 133/184, 133/185, 133/186, 133/1250.
- BOA. *Maliyeden müdevver defterler* (MAD. d). 18503.
- BOA. *Topkapı sarayı müzesi evrakı* (TS.MA. e). 275/27, 655/21.
- BOA. *Yabancı Arşivler Bulagaristan Arşivi* (YB. 04). 4/94.
- Bülbül, İ. (2011). *Başlangıcından Rus hakimiyetine kadar kumuk Türkleri ve tarku şahmallığı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bülbül, İ. (2017). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 73-114. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.356266>
- Engin, H. (2013). *1787-1792 Osmanlı Rus, Avusturya harpleri sırasında ibrail kalesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fedakar, C. (2014). *Kafkasya'da imparatorluklar savaşı* (E. Yener, Ed.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Finkel, C., & Ostapchuk, V. (2005). *Outpost of Empire: An appraisal of ottoman building registers as sources for the archeology and construction history of the black sea fortress of özi (150-188)* içinde. Brill.
- Işık, E. (2015). *Kili kalesi (1767-1792))* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İzzet, M. Ç. Y. (2008). *Kafkas tarihi* (F. Huvaj, Çev.; C. 1). Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayıncılık.
- Kahya, O. (2023). *Özi kalesi (1768-1792)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kravets, M., & Ostapchuk, V. (2021). Cossacks as Captive-Takers in the Ottoman Black Sea Region and Unfreedom in the Northern Countries. İçinde F. Roşu (Ed.), *Studies in Global Slavery Slavery in The Black Sea Region, c. 900-1900 Forms of Unfreedom at The Intersection Between Christianity and Islam* (ss. 250-335). Brill.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*. Türk Tarih Kurumu.

- Mertayak, A. (2005). *Nişli Mehmet Ağa'nın Rusya sefâreti ve sefâretnâmesi (1722-1723)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Namıtok, A. (2009). *Çerkeslerin Kökeni 1. Kitap Origines des Circassiens* (A. Çeviker, Çev.). Kafdav Yayınları.
- Nusel, E. (2015). *1787-1792 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kafkas hanlıklarının faaliyetleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, Y. (2007). Osmanlı Karadeniz'i hakkında bir risale. *Karadeniz Araştırmaları*, 13(13), 65-92.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı tarihi V* (C. 5). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tavkul, U. (2015). *Kafkasya gerçeği*. Selenge Yayınları.
- Temizkan, A. (2006). Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas ötesinde nüfuz mücadelesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 447-462.
- Türkyılmaz, U. (2020). *Hocabey/Odessa kalesi ve limanı (1768-1774)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2021). *Osmanlı tarihi Karlofça anlaşmasından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar* (7.Baskı). 4(1), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Valiyev, E. ve Yörük, D. (2016). Güney Kafkasya'da Osmanlı hâkimiyeti (1723-1735). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, 15-28. <https://doi.org/10.21563/sutad.268718>